

१५. बहुशाखीय अध्यापक शिक्षण

आज मानवी जीवनात शिक्षणाला अनन्यसाधारण महत्त्व प्राप्त झाले आहे. शिक्षणाशिवाय जीवन ही संकल्पनाच कुणाला मान्य नाही. व्यक्ती जर शिक्षणापर्यंत येऊ शकत नसेल तर शिक्षणाने व्यक्तीपर्यंत जावे, असा विचारप्रवाह आज शिक्षणक्षेत्रात दृढ होत आहे. शिक्षण म्हणजे सुसंस्कार अशी शिक्षणाची परिभाषा करण्यात येते. हे संस्कार घडवण्याचे कार्य अध्यापकाळाच करावे लागते. पूर्वी अध्यापन ही एक कला आहे असे मानण्याचा प्रघात होता. पण आज मात्र अध्यापनाला शास्त्र म्हणून मान्यता मिळाली आहे व ती एक शास्त्रोक्त कला बनली आहे. कलेचे हे शास्त्र आज बरेच प्रस्थापित झाले असून अध्यापकाला ह्या कलेचे मोल समजणे, जाणणे, अंगीकृत करणे आवश्यक झाले आहे.

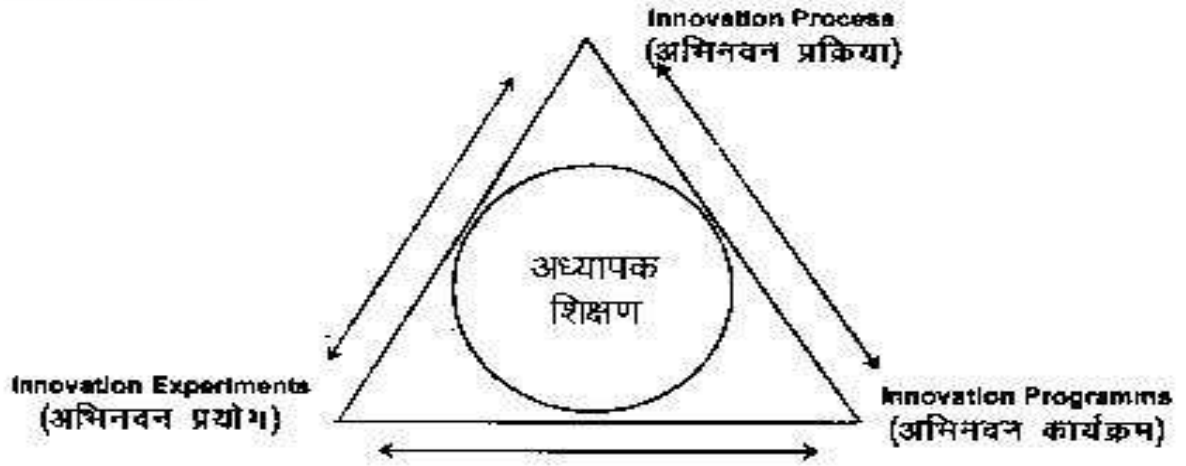
प्राचीन काळी गुरू म्हणजे मूर्तिमंत ज्ञान अशी संकल्पना होती. कालांतराने गुरूची भूमिका 'व्यावसायिक' होऊन अध्यापन हा एक व्यवसाय समजला जाऊ लागला. गुरूकुल व आश्रम ह्यांची जागा संस्थांनी घेतली. मध्ययुगीन काळात अध्यापकाचे कार्य सहज सोपे व सीमित झालेले आपणास आढळते व त्यामुळेच गुरूची जागा अध्यापकाने घेतली.

ब्रिटिश काळात अध्यापकाची भूमिका, त्याचे स्थान, पाठ्यक्रम ह्याचे अनन्यसाधारण महत्त्व लक्षात घेऊन अध्यापक निर्मितीचे कार्य सुरू झाले. विशिष्ट देशांची शिक्षणव्यवस्था ही अध्यापकाची भूमिका निश्चित करते आणि ती व्यवस्था अध्यापकाच्या निर्मितीचा आधार बनते. हा विचारप्रवाह दृढ झाला व भारतीय शिक्षणाचा विचार करता अगदी मॅकॉले शिक्षणपद्धतीपासून आजतागायत अभ्यासक्रमात सातत्याने परिवर्तन घडून आले.

प्रत्येक परिवर्तनात व्यक्तीविकास, समाज विकास व राष्ट्रविकास ह्यावरच भर देण्यात आला. अशा बालक, समाज व राष्ट्रकेंद्र अभ्यासक्रमासाठी तितक्याच प्रभावशाली कुशल अध्यापकांची आवश्यकता आहे. हा अध्यापक विषयाचा जाणकार, संतुलित मनोधारेणचा, वर्ग अध्यापनात कुशल त्याचप्रमाणे परिवर्तनाशी समायोजन साधणारा असावा, अशी विचारधारा आज प्रभावी बनत आहे आणि शिक्षण-प्रशिक्षणाचे हे खरे आव्हान आहे. समाजपरिवर्तन हे शिक्षण-प्रशिक्षणाचे महत्त्वाचे आव्हान आहे. हा दृष्टिकोन डोळ्यासमोर ठेवून अध्यापक शिक्षणाच्या क्षेत्रात आवश्यकतेनुसार व बदलत्या कालमान परिस्थितीनुसार परिवर्तन करणे आवश्यक आहे. कारण अध्यापक शिक्षण हा संपूर्ण शिक्षण व्यवस्थेचा कणाच आहे.

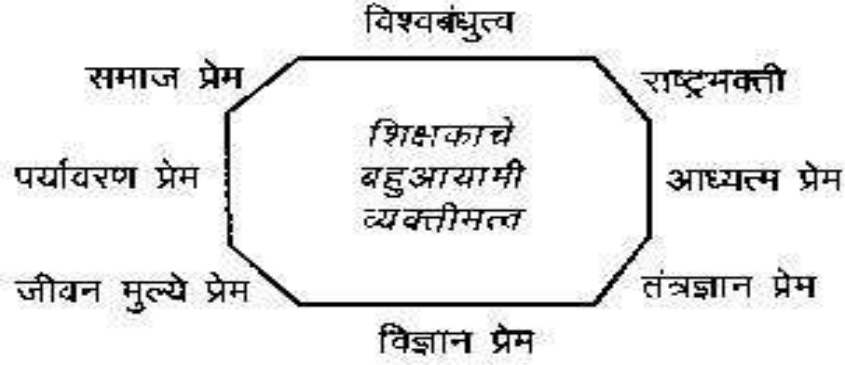
शिक्षण हे सामाजिक परिवर्तनाचे साधन मानले गेले आहे. परिवर्तन, नावीन्यता

ही चैतन्यशीलतेचे, जिवंतपणाचे लक्षण मानले आहे. जो समाज परिवर्तनाच्या प्रक्रियेत जेवढा प्रगत राहिल तेवढी त्या समाजाची प्रगती अधिकाधिक होत असते. म्हणूनच असे म्हटले जाते की जो समाज थांबला तो संपला व जो समाज गतिमान राहिल तो प्रगत झाला हे समीकरण आहे व ह्या परिवर्तनाच्या प्रक्रियेत शिक्षणाचा वाटा सिंहाचा असतो. अध्यापक शिक्षण ह्याला अपवाद नाही. अध्यापक शिक्षणाला आता समाज परिवर्तनासाठी सज्ज व्हावे लागेल व त्याकरिता तीन गोष्टींचा विचार अध्यापक शिक्षणाला करावा लागेल.

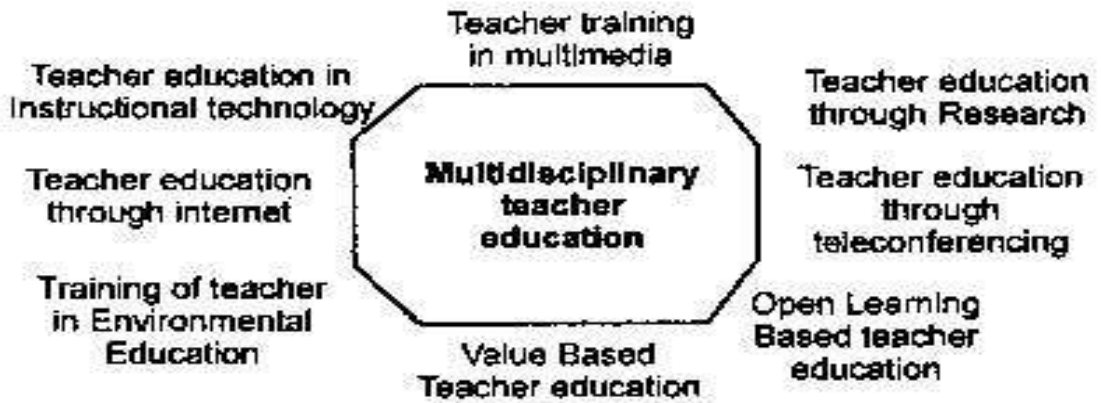
ह्याचा अर्थ शिक्षणाला जेव्हा परिवर्तनाच्या दिशा स्पष्टपणे दिसू लागतात तेव्हाच शिक्षणात प्रायोगिकता राबविता येते. ह्या अनुषंगाने नवनवीन योजना आखता येतात. नवनवीन कल्पनांना वाव मिळून नवनवीन कार्यक्रमांचे आयोजन करता येते. ह्या संपूर्ण प्रक्रियेतच Innovative process म्हणतात. एकदा शिक्षणाला समाजपरिवर्तनाचे साधन मानले की शिक्षणालाही परिवर्तनशील बनावे लागते व ह्या परिवर्तनशील शिक्षणातील शैक्षणिक प्रक्रियेत शिक्षणपद्धती, अभ्यासक्रम, अध्यापक हे तीनही घटक सारखेच गतिमान हवे. हे विधान या अनुषंगाने, की वर्तमान आधुनिक उदयोन्मुख भारतीय समाजाने विज्ञान व तंत्रज्ञान ह्यांच्या मदतीने ह्या स्पर्धेच्या युगात विकासाकडे वाटचाल सुरू केली आहे. विज्ञान व तंत्रज्ञान आज समाजाच्या विविध अंगांना स्पर्श करीत आहेत. परिणामी आज शिक्षणाच्या क्षेत्रात आधुनिकीकरणाचा विचार करण्यात येत आहे. ह्या आधुनिकीकरणाच्या अपेक्षा पूर्ण करणे हे अध्यापक शिक्षणाच्या दृष्टीने एक मोठे आव्हानच आहे. कारण देशाच्या शिक्षणपद्धतीला अनुकूल असा योग्य अध्यापक उपलब्ध करून देणे ही अध्यापक शिक्षणाची जबाबदारी आहे. म्हणूनच प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या माध्यमातून ह्या आधुनिकीकरणाचे आव्हान पेलण्याच्या दृष्टिकोनातूनच अध्यापक शिक्षणाच्या संदर्भात एक 'बहुशाखीय अध्यापक शिक्षण' हा विचार मांडण्यात येत आहे. (Multi disciplinary teacher education) बहुशाखीय अभ्यासक्रमात हा विचार प्राधान्यक्रमाने येतो की परिवर्तनाशी सभायोजन साधणारा शिक्षक हा बहुआयामी व्यक्तिमत्त्वाचा असावा व त्याचे व्यक्तिमत्त्वाच्या विविध पैलूंचा विकास करणारे अध्यापक शिक्षण आज आवश्यक आहे. Development of effective personality हे जर

अध्यापक शिक्षणाचे ध्येय ठेवले, तर त्याकरिता शिक्षकांचे बहुआयामी व्यक्तिमत्त्वच खरे प्रभावी व्यक्तिमत्त्व होय. ह्या प्रभावी व्यक्तिमत्त्वात प्रामुख्याने कोणकोणत्या बाबी येतात हे पुढील आकृतीवरून लक्षात येईल.

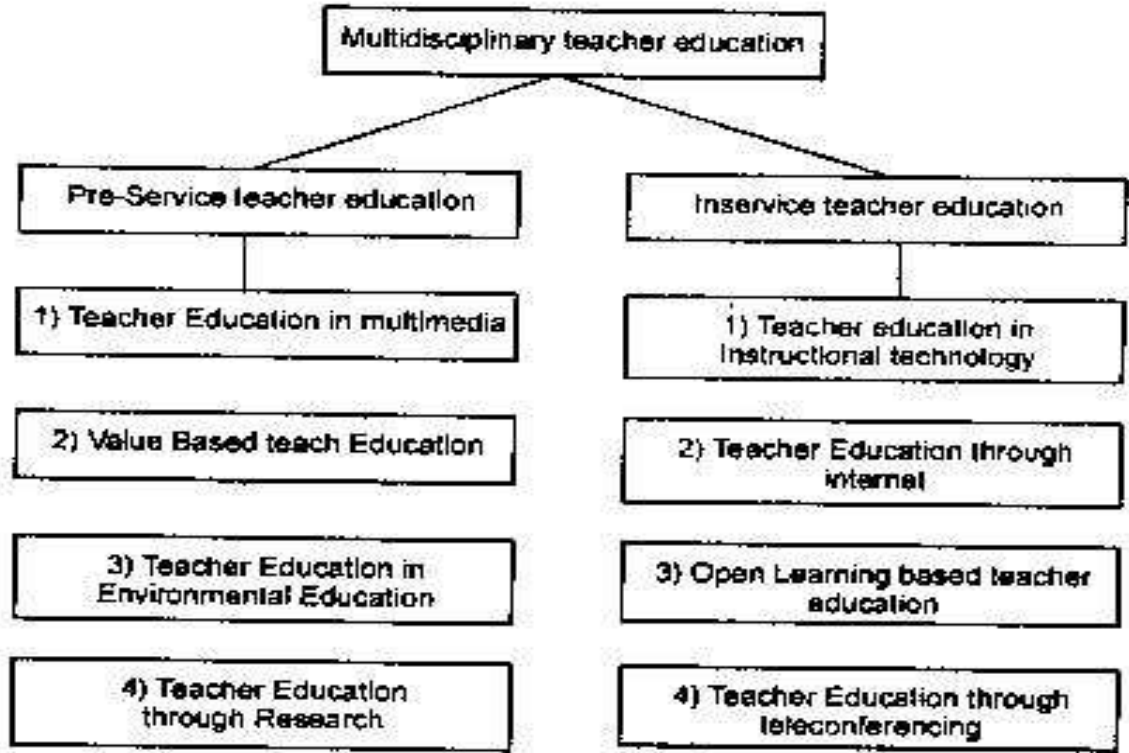

परिवर्तनशील समाजात शिक्षक हा वरीलप्रमाणे बहुआयामी व्यक्तिमत्त्वाचा असावा. आजच्या परिवर्तनशील जगाची ही मागणी आहे. व्यक्तिमत्त्वाचे वरील पैलू विकसित करण्यासाठी खालील अभ्यासक्रमांची शिफारस करण्यात येत आहे –
आकृती

वरील Multidisciplinary teacher education मध्ये प्रत्येक व्यक्ती आपल्या अभिरुचीला अनुसरून अध्यापक शिक्षणाच्या शाखेची निवड करू शकेल. ह्या विविध विषयांचे विभाजन हे सेवापूर्ण प्रशिक्षण व सेवांतर्गत प्रशिक्षण ह्यात करावयाचे झाल्यास ते पुढीलप्रमाणे करावे :

वरील Multidisciplinary Teacher Education मध्ये प्रत्येक व्यक्तीला आपल्या अभिरुचीला अनुसरून अध्यापक शिक्षणाच्या शाखेची निवड करता येईल. ह्या विविध विषयांचे विभाजन हे सेवापूर्ण प्रशिक्षण व सेवांतर्गत प्रशिक्षण करावयाचे झाल्यास ते पुढीलप्रमाणे करावे.

वरील प्रत्येक शाखेचा विस्तृत विचार पुढील विवेचनात दिलेला आहे.

Teachers Education in Multimedia

संगणक हे Multimedia चे उत्तम उदाहरण आहे. शिक्षणामध्ये संगणकाचा वापर कसा करावा त्याचप्रमाणे संगणकाच्या माध्यमातून अध्यापन कसे करावे ह्यासंबंधी Modules चा समावेश असावा.

- (१) शैक्षणिक तंत्रज्ञान म्हणजे काय ? (संकल्पना)
- (२) Multimedia म्हणजे काय ? (संकल्पना)
- (३) Computer Assisted Learning चा परिचय व संकल्पना
- (४) Hypertext Softwares चा परिचय व संकल्पना
- (५) Multimedia वर्ग अध्यापनाचे व प्रशिक्षणाचे माध्यम
- (६) Multimedia स्वयंअध्यापन व संशोधनाचे साधन

वरील व्यतिरिक्त Modules चा समावेश ह्यात करता येईल.

Value based Teacher Education

शिक्षक शिक्षणाचा हा असा एक आदर्श नमुना असेल, की ज्यात केवळ साहित्य, तत्वज्ञान, विज्ञान, धर्म, आध्यात्मिकता, कला, पर्यावरणशास्त्र ह्या सर्व विषयांचे मूल्याधिष्ठित एकात्मिकरण असेल व विविध कार्यक्रमांच्या माध्यमातून त्याची राबवणूक केली जाईल.

Training of Teacher in Environmental Education

'पर्यावरण' ही संकल्पना आता ज्वलंत अशी संकल्पना आहे. पर्यावरणप्रेमी

जर शिक्षक असेल तो निश्चितपणे आपल्या विद्यार्थ्यांमध्ये पर्यावरणविषयक प्रेम संक्रमित करू शकेल.

NCERT ने ह्या संदर्भात पुढील Topic सुचविले आहेत.

(१) Teaching of Environmental Studies at the Elementary Levels - Basic Principles

(२) Curriculum transaction in EE at the Elementary Level

Evaluation in Environmental Science at Elementary Levels

Teacher Education through Research

अध्यापकाला संशोधनदृष्टी असणे आवश्यक आहे. कारण तो सामाजिक अभियंता आहे. सामाजिक परिवर्तनाच्या कार्यात त्याची जबाबदारी अत्यंत महत्त्वाची आहे. त्या अनुषंगाने संशोधनाच्या माध्यमातून अध्यापक शिक्षणाची शिफारस करण्यात येत आहे. विविध शैक्षणिक समस्या आज अस्तित्वात आहेत. शिक्षणातील कितीतरी क्षेत्रात आज नवनवीन विचारांची आवश्यकता आहे. हे आधुनिकीकरण जोवर शिक्षण स्वीकारत नाही तोवर समाज स्वीकारत नाही व ह्याचकरिता अध्यापक शिक्षणात संशोधनाचे माध्यम महत्त्वाचे वाटते.

सेवांतर्गत अध्यापक शिक्षण :

सेवांतर्गत अध्यापक शिक्षणात खालील महत्त्वाच्या ज्ञानशाखांची शिफारस करण्यात येते :

Teacher Education In Instructional Technology

माहिती व तंत्रज्ञान युगात अनुदेशन तंत्रज्ञानाला अतिशय प्राधान्य आहे हे महत्त्व लक्षात घेता खालील बाबींवर अध्यापक शिक्षणात भर असावा.

(१) अनुदेशन माध्यम प्रशिक्षण

(२) Audio Script and Video Script विकसित करण्याचे प्रशिक्षण

(३) CAI साधने विकसित करण्याचे प्रशिक्षण

(४) अनुदेशात विविध प्रतिमानांचा वापर

वरील बाबींना अनुसरून एक प्रशिक्षण कार्यक्रम तयार करणे, ही आज काळाची गरज आहे.

Teacher Education Through Internet :

कोणत्याही प्रशिक्षण संस्थेत न जाता सेवांतर्गत अध्यापक शिक्षणाचा आधुनिक युगातील हा एक आदर्श नमुना आहे. ह्या शिक्षणाकरिता अशा प्रत्येक अध्यापकाला प्रवेश असावा, जो Internet वरील Entrance Test उत्तीर्ण होईल. उत्तीर्ण झालेल्या प्रत्येक शिक्षकास विषय निवडीची स्वायत्तता असेल. इंटरनेटवर त्याला भरपूर मोठ्या प्रमाणावर वाचनालय उपलब्ध असेल. विविध देशांतील अध्यापक शिक्षणाचा तौलनिक अभ्यास त्याला करता येईल. ह्यायोगे त्याचा दृष्टिकोन अधिक व्यापक होण्यास मदत होईल.

Open Learning Based Teacher Education :

Open Learning ही संकल्पना अध्ययनकर्त्यांच्या स्वायत्ततेशी निगडित आहे. ह्यात अध्ययनाशी निगडित असणाऱ्या प्रत्येक घटकाच्या निवडीची स्वायत्तता

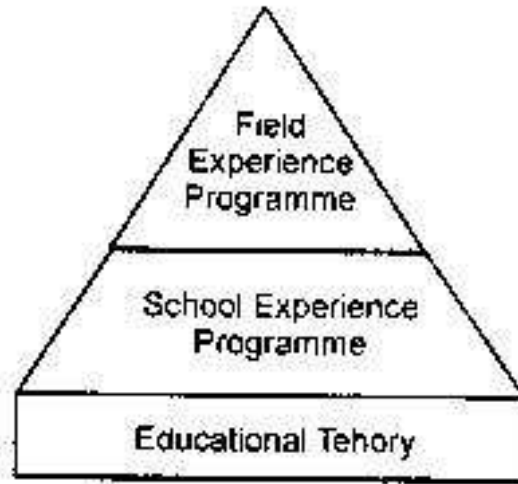
अध्ययनकर्त्याची असते. एवढेच नव्हे तर स्वयं मूल्यमापनाचीसुद्धा स्वायत्तता असते. त्या अनुषंगाने भारत सरकारचे NOS संघटन मौलिक कार्य करित आहे. पण ह्याचा विकास सर्व राज्यांत होण्याची आज आवश्यकता आहे.

Teacher Education Through Teleconferencing :

वरील संकल्पना ही आधुनिक संकल्पना आहे. परंतु ह्याकरिता आज proper design ची आवश्यकता आहे. शिवाय त्याकरिता वेगळ्या उद्बोधनाची आवश्यकता आहे. विशेष जाणीव जागृतीची आवश्यकता आहे. Teleconferencing च्या संदर्भात खालील प्रयोग आजवर करण्यात आलेले आहेत.

- (१) ISRO-UGC Talk Back Experiment (1991)
- (२) IN DO-US Sub Commission Project Class Room 2000 - 1993
- (३) ISRO- I G NOV Teleconference 1993
- (४) INSET through Inter active Video Technology
- (५) An Innovative Indian Experience 1996

अशा विविध अभ्यासक्रमांच्या माध्यमातून अध्यापन शिक्षण हे आधुनिक होणे, ही काळाची गरज आहे व प्रत्येक अध्यापक शिक्षणाची ज्ञानशाखा ही त्रिस्तरीय असावी-

तात्पर्य : आजच्या परिवर्तनाच्या युगात अध्यापक शिक्षणाची प्रक्रिया ही जर Innovative Process बनायची असेल, तर त्याकरिता Innovative Programmes व Innovative Experiment अध्यापक शिक्षणात होणे आवश्यक आहे.

